

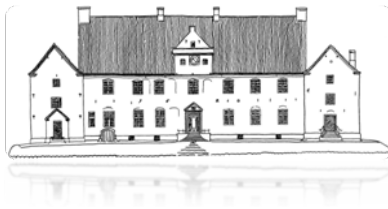


Bygherrerapport for arkæologisk undersøgelse af
HBV j.nr. 1316 Nedersøparken etape II
Jels by, Jels sogn, Gram herred, Region Syddanmark

Boplads fra senistiden samt aktivitetsspor og bebyggelse
fra bronzealder, jernalder og middelalder



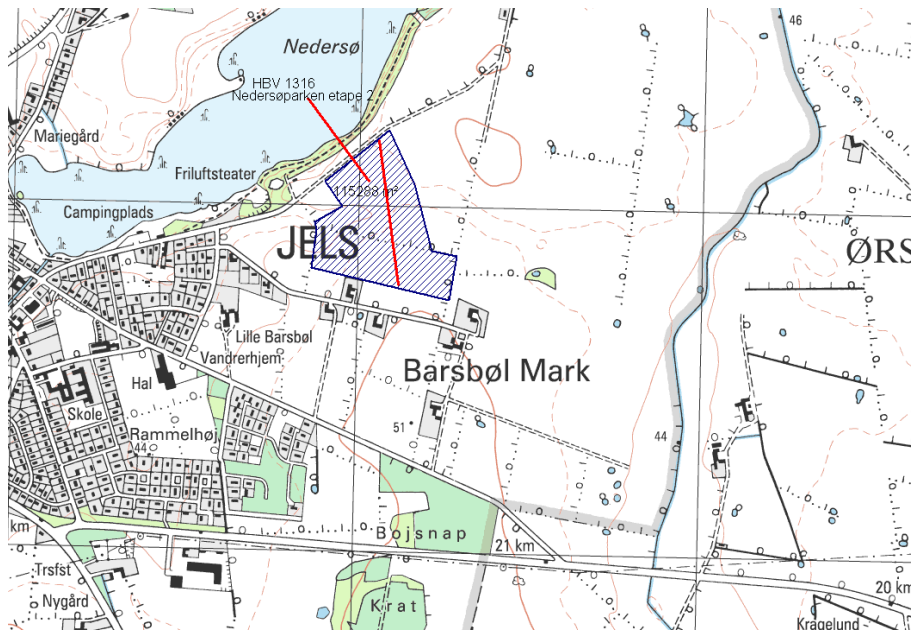
*Et lille udvalg af de omtrent 14.000 år gamle flintredskaber, som blev fundet i Nedersøparken ved Jels by.
Foto: M.E. Poulsen*



Baggrund

Museet på Sønderkov har foretaget en arkæologisk udgravning i Nedersøparken, som ligger i den østlige udkant af Jels by. Undersøgelsen var foranlediget af Vejen kommunes planer om udstykninger af boliggrunde til private ejere. Her er tale om udstykningsetape 2 i lokalplansområde 182. Lokaliteten knyttes til SB. 166, Jels sogn, Gram herred, gl. Haderslev amt, Region Syddanmark.

Der var i Nedersøparken forventninger om at påtræffe aktivitetsspor fra jernalderen, da Museum Sønderjylland i 2004 påviste flere grubeanlæg fra perioden i området umiddelbart vest herfor (dengang Haderslev Museum – HAM j.nr. 4327 Store Barsbøl). Desuden var der en konstant opmærksomhed på eventuelle fund fra ældre stenalder. Jelsøerne var et populært knudepunkt for senistidens rensdyrjægere, hvilket den store mængde af opsamlede flintredskaber i området vidner om. Nogle af landets absolut ældste bopladser blev desuden udgravet ved Jels Oversø i 1980'erne. I september og oktober 2008 gennemførte museet den arkæologiske forundersøgelse, hvor der med gravemaskine blev udlagt 2,5 m brede nord-syd-gående søgegrøfter, som havde en indbyrdes afstand på 15-20 m. I denne forbindelse fremkom der netop aktivitetsspor fra jernalderen, men middelalderen var som en overraskelse ligeledes repræsenteret. Arealet i Nedersøparken er langt fra veldrænet, og således blev de lavtliggende områder helt oversvømmet i vinterhalvåret 2008/2009. Det var ikke muligt at gennemføre en systematisk undersøgelse uden et storforbrug af vandpumper, hvilket ville blive for besværligt og omkostningsfuldt. Af denne grund vendte museet først tilbage i april 2009, hvor terrænet atter var blevet tilstrækkeligt tørt.



Kort over Jels med Nedersøparken angivet med blåt

Topografi og undergrund

Undersøgelsesområdet udgør en mindre del af en større bakkeø beliggende nordøst for Jels by – umiddelbart syd for Nedersøen. Landskabet præges af langstrakte morænebakker med svagt hældende skråninger. Det berørte areal udgør et højdedrag på 45-50 m.o.h.

I den lavere del af terrænet har der løbet en nu udtørret å i en nordvest-sydøstlig retning (se luftfotoet nedenfor). Undergrunden bestod gennemgående af ganske let sandet, stiv moræneler. Kun i områdets sydvestlige hjørne fandtes en plet bestående af rent sand. Denne mindre sandtunge lå på let hældende terræn ned mod den fossile å, som igen havde en smal bræmme af blegsand langs begge breder.



Luffoto af Nedersøparken fra 1973, hvor det fossile åløb anes foroven. Foto: Kort & Matrikelstyrelsen

Hændelsesforløb og fremgangsmåde

Den systematiske undersøgelse startede i feltets syddel, hvor søgegrøfterne afslørede flest anlægsspor. Med gravemaskine blev der her foretaget en traditionel fladeafdækning, hvor den øvre muldjord fjernes for at erkende de mørktfarvede nedgravninger i den lyse undergrund. Den afrømmede muld, som havde en tykkelse på 30-50 cm, blev anbragt langs kanterne af det åbnede areal. Stolpehullerne til et langhus samt andre anlægstyper fra middelalderen kom frem i denne anledning, ligesom spredte affalds- og kogestensgruber fra jernalderen blev afdækket. Sideløbende hermed blev der nøje rekognosceret efter flint i jordbunkerne. Efter et par uger med kraftig regn var nogle flintredskaber blevet fremvasket i den vestligste bunke, som repræsenterede muldlaget, der overlejrerede den ovenfor nævnte sandtunge. Middelalderbebyggelsen var nu færdigudgravet, så vi valgte nu at rette fokus mod det nyfundne flintmateriale, som tydeligvis var fra senistiden. Den flintholdige jordbunke blev vandsoldet i en lettere ombygget kartoffelsorterermaskine, hvor vandet blev hentet i et tilgrænsende regnvandsbasin. Der fremkom i denne forbindelse en stor forarbejdet flintmængde, hvilket gjorde en omlægning af udgravningsstrategien nødvendig. Sandtungen skulle nu opdeles i kvadratmeterfelter, så det blev nemmere og mere overskueligt at indmåle eventuelle genstandes nøjagtige placering. Den store opløjede flintmængde måtte stamme fra en eller flere bopladser, som burde kunne lokaliseres nærmere på dette areal i Nedersøparken! Desuden valgte vi



med traktor at pløje de områder, som endnu ikke var muldafrømmet, så eventuelle genstande kunne fremvaskes efter nogle regnfulde uger.

Den ændrede strategi medførte en opdeling af undersøgelsen i to budgetter, hvor budget 1 var forbeholdt aktivitetssporene fra metalalderen og middelalderen, mens budget 2 dækkede materialet fra ældre stenalder. Omkring 1. juni blev feltarbejdet i Nedersøparken midlertidigt afbrudt, da andre arkæologiske undersøgelser i Vejen kommune hastigt skulle færdiggøres. Der blev dog rekognosceret løbende efter flint i Nedersøparkens nypløjede områder. Den 3. august fik vi mulighed for at påbegynde den nærmere undersøgelse af sandtungearealet. Her blev et område på 240 m² opdelt i kvadratmeterfelter, hvor hvert felt igen opdeltes i fire felter. Her gik vi 10 cm ned af gangen, indtil fundmaterialet ophørte. Sandet fra hvert kvarte kvadratmeterfelt blev vandsoldet, og fundene blev anbragt i plasticposer med angivelse af feltnummer og dybde. Dette var en langsommelig proces, da mandskabet blot kunne bestå af to-tre personer af gangen. Sideløbende hermed måtte der sørges for fladeafdækninger i den resterende del af undersøgelsesområdet. Et vejtrace i det kommende boligområde skulle blandt andet anlægges, hvormed en 10 m bred og 500 m lang bane maskinelt blev afrømmet. Her fremkom der spredte aktivitetsspor fra bronze- og jernalderen. Samlet set er knap 20.000 m² blevet afdækket i forbindelse med den systematiske undersøgelse i Nedersøparken. I midten af december satte frosten og snevejret ind, og feltarbejdet måtte atter afbrydes. Det blev først i starten af april 2010, at den resterende del af udgravningen af sandtungen kunne færdiggøres. Kun én mand returnerede denne gang til Nedersøparken, hvorfor sidste spadestik i felten først blev gjort ved indgangen til juni.



Undersøgelsens resultater

Ældre stenalder

De pløjede arealer i Nedersøparken blev som ovenfor anført systematisk rekognosceret i jagten på andre stenalderbopladser, men resultatet var desværre magert. Flintmaterialet var meget beskedent, og de eneste nævneværdige fund var to tværpile, som blev opsamlet i områdets nordligste del (få meter fra den nuværende Søvej). De skal dateres til jægerstenalderens slutperiode, som kaldes Ertebølletid (5400-3900 f.Kr.).

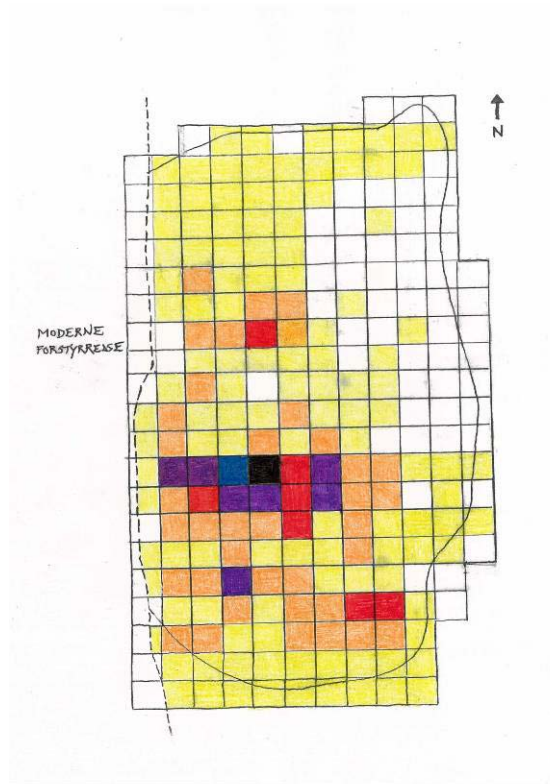
Kort før genoptagelsen af udgravningsarbejdet i august 2009 foretog kvartærgeologer fra Nationalmuseet boreprøver i Nedersøparken i jagten på såkaldte dødishuller, som vi ligeledes var opmærksomme på i forbindelse med fladeafdækningerne. Dødishuller er dannet af større nedpressede isklumper, der tilbageblev i jorden efter isgletternes tilbagetrækning. De smeltede efterhånden og dannede større eller mindre vandhuller. I ældre stenalder boede man gerne nær disse småsøer, hvori affald fra bopladserne ofte blev henkastet. Det våde miljø vil ofte bevare organisk materiale gennem årtusinder. Ved Slotseng, som ligger 5 km sydøst for Jels, blev der netop udgravet et dødishul, hvor jægerens slagteaffald var bevaret i form af knogler og gevirer. På trods af en ihærdig eftersøgning lykkedes det os desværre ikke at finde et eneste dødishul i Nedersøparken. Til gengæld ramte vi plet med kvadratmeterfeltudgravningen på sandtungen!

Sandtungen var tilsyneladende omgivet af stift moræneler i alle retninger. Den var velafgrænset mod syd, nord og øst. I vest var sandtungen dog forstyrret af en elkabelgrøft samt det føromtalte regnvandsbasin. Den helt fulde udstrækning er dermed ukendt. Det begrænsede areal består primært af fint sand af mørkegul farve, som pletvis rummer små gruslommer. Stedet skrånede let ned mod den fossile å, der lå på en afstand af 10 m. Det udvalgte areal på 240 m², som bestod af den bevarede del af sandtungen med tilgrænsende moræneler, blev både nivelleret og GPS-indmålt, før den nøjsomme udgravning med vandsoldning startede. Metodisk foregik det således: den opgravede jord blev anbragt på et transportbånd og blev herfra ført hen i en rystende kartoffelmaskine med fint stålnet, hvor jorden blev delvist siet og skyllet væk med vandslange, så tilbageværende genstande kunne blotlægges. Materialet blev opsamlet i en rist, hvor forarbejdede objekter blev nedlagt i plasticposer og registreret (se fotoet nedenfor).



*Soldemaskinen blev løbende brugt i Nedersøparken. Processen skal fornemmes fra højre mod venstre.
Foto: M.E. Poulsen*

Vandsoldningsarbejdets første halvanden måned gav ikke de store resultater, da der blot fremkom beskedne og spredte forekomster af affald fra flinthugning/flintredskabsfremstilling, hvilket repræsenteres af spåner eller afslag og kerner eller blokke af flint. Men et stykke henne i september 2009 lykkedes det os at finde sporene efter en boplads eller et ophold på sandtungen. Der blev ingen konstruktionsspor registreret i forbindelse med undersøgelsen. Der var udelukkende tale om fund af flint. Den forudgående soldning af muldjorden, som overlejrerede sandtungen, gav 980 flintobjekter, hvoraf 42 redskaber/redskabsfragmenter kunne udskilles. Kvadratmeterfeltsundersøgelsen bød på 1980 flintobjekter, hvoraf 135 redskaber/redskabsfragmenter var til stede. Størsteparten af redskaberne var skærende redskaber som flækkeknive, der jævnligt var forsynet med fin behugning (retouche) Jagtvåben i form af pilespidser var yderst sjældne. Blot ganske få redskaber kunne dateres nærmere, men til gengæld henviste de til vor ældst kendte kulturperiode i Norden, som benævnes Hamburg-kulturen (12.500-11.800 f.Kr.). Det drejer sig om en halv snes krumbor (såkaldte "zinken") og dele af skaftungepile (benævnt "Havelte-spidses"). De skal placeres i en yngre del af denne senglaciale periode. Det store flækkemateriale og flere af flintkerne var tilhugget på en måde, der er typisk for Hamburg-kulturens flintteknik. Karakteren af redskaberne som multi-tools peger ligeledes hen i denne fase. Den øvrige del af flintmaterialet er vanskeligere at give en nærmere datering, men tilsyneladende stammer alt fra *ældre* stenalder.



Det udvalgte felt på 240 m². Den sorte streg angiver sandtungenes udbredelse. Den moderne forstyrrelse i vest er angivet med stiptet linie. Farverne udtrykker antallet af flintgenstande, hvor både redskaber og affald fra flinthugning er medregnet. Hvid: Ingen fund. Gul: 1-10 fund. Orange: 11-20 fund. Rød: 21-30 fund. Lilla: 31-50 fund. Blå: 50-70 fund. Sort: over 70 fund. (i det sortfarvede felt fremkom ikke mindre end 218 fund!).
Tegning: M.E. Poulsen

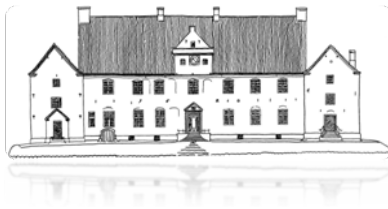
Som det fremgår af kvadratmeterfeltstegningen ovenfor, danner flintmaterialet en klar koncentration nær feltets midt del. Sandtungenes udbredelse stopper sandsynligvis blot få meter længere mod vest, hvis man lader linierne i nord og syd mødes. Således tyder det på, at den i bredden har målt omtrent 15 m, og da får flintkoncentrationen en endnu mere central placering på sandtungen. Spørgsmålet er, om fundmaterialet repræsenterer én eller flere bopladser/ophold. Den mest markante koncentration fandtes i det sortfarvede kvadratmeterfelt, som rummede over 200 genstande og dermed over 10 % af pladsens samlede flintmængde. Fundene lå så tæt, at der her må være tale om én og samme begivenhed, da en tilbagekomst på præcis samme begrænsede sted umiddelbart virker urealistisk. Der kan ikke udskilles kronologiske forskelle i flintmaterialet på pladsen, men om hele materialet afspejler én opholdsfase eller gentagne tilbagevendinger er alligevel vanskeligt at afgøre. Bopladserne var meget mobile i senistiden, hvor man på nomadisk



vis har fulgt dyreflokkene på deres sæsonmæssige vandring. Der kan være tale om et par dages ophold, hvor man boede i skindtelt eller lignende transportable boligtyper. Eller muligvis afspejler materialet ophold på kun ganske få timer. Hamburg-kulturen repræsenteres af rensdyrjægere, som bevægede sig rundt i det tundraslettelandskab, som isgletcherne efterlod for 17.000 år siden. Danmark var landfast med England og Sydsverige og kom først til at ligne sig selv efter iskappernes afsmeltning i Nordamerika og Nordskandinavien for 8000 år siden, der medførte en voldsom havstigning på omkring 30 m. Rensdyrflokkene har faste vandringsruter, som følger højderygge i landskabet. Jelsøerne må have udgjort en naturlig tvangspassage på deres vandring mod nord langs vandskellet. Deres fart blev kraftigt nedsænket her, og jægerne kunne således slå til med stor effektivitet. I begyndelsen af 1980'erne blev to bopladser udgravet ved Jels Oversø på et sandet areal, der lå på kort afstand til søbredden. Der blev her fundet et langt større antal projektiler i form af omtrent 150 pilespidser. Pladsen i Nedersøparken lå betydeligt mere tilbagetrukket fra selve søen. Forskellen antyder, at Oversø-pladserne var jagtstationer, hvorfra dyrene blev nedlagt. Den store dominans af skærende og skrabende redskaber fra Nedersøparken fortæller, at sandtungen først og fremmest blev anvendt som slagteplads og forarbejdningssted for dyrenes øvrige ressourcer som skind, sener, knogler og tak. Den store mængde af flintaffald vidner om, at jægerne fremstillede flere af disse redskaber på stedet.



*Et udvalg af de mange skærende og skrabende flintredskaber fra den markante koncentration på Sandtungen. Der er tale om knive, skrabere og stikler – hvor funktionerne gerne er kombinerede.
Foto: M.E. Poulsen*

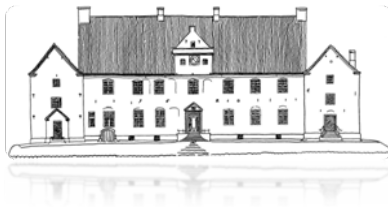


Metalaldrene og middelalderen

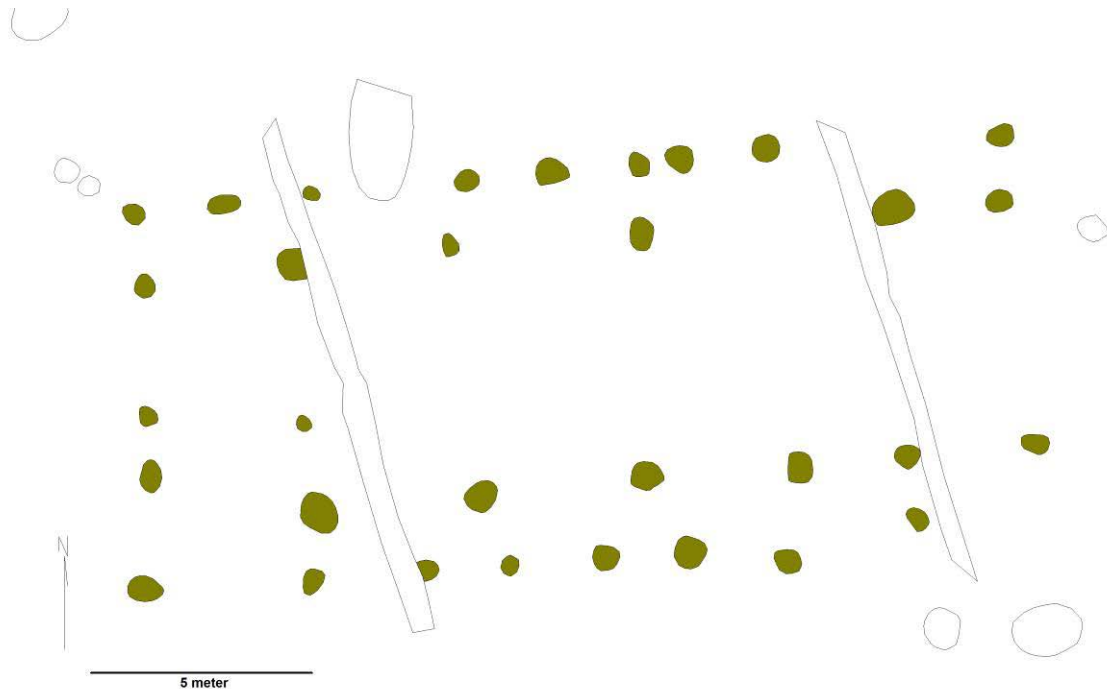
Fra bronze- og jernalderen er der blot fundet spredtliggende nedgravninger i undergrunden. Nu er lerjordene i mellemtiden indtaget til bosættelse. Hovedparten af anlæggene bestod af kogestensgruber, som repræsenterede datidens jordovne. En del affaldsgruber var ligeledes til stede, hvor nogle af hullerne oprindeligt var gravet for at hente råler til keramikfremstilling, lerklining til husvæggene etc. Ingen konstruktionsspor kunne dog udskilles fra bronze- og jernalderen, og det må således antages, at vi har fat på perifere aktivitetsspor. Husene har sandsynligvis stået umiddelbart nord for Søvejen og/eller længere mod vest. Det ældste fund fra disse langt senere bondesamfund stammer fra overgangen mellem dolktid og ældre bronzealder (ca. 2000-1500 f.Kr.). Det drejer sig om halvdelen af en fladehugget flintsegl med en glinsende overflade, der netop dannes på stråskærende flint. Mærkværdigt nok ligger den i en affaldsgrube med store mængder af keramik fra yngre bronzealder (1100-500 f.Kr.). Der er således tale om en antikvitæt, der på nedlæggelsestidspunktet var flere århundreder gammel. Jernalderanlæggene tilhører ifølge keramikken den ældre del af perioden (500 f.Kr.-200 e.Kr.).



Halvdelen af en flintsegl fra seneste bondestenalder eller tidligste bronzealder (2000-1500 f.Kr.). Bemærk Den glinsende overflade, som bekræfter funktionen som et høsteredskab. Foto: M.E. Poulsen



De næste aktivitetsspor i Nedersøparken er fra middelalderen, hvor resterne efter et gårdsanlæg blev afdækket. Der er tale om stolpehullerne til et øst-vest orienteret treskibet langhus, som havde en længde på 20 m og en bredde på 9 m – og dermed et gulvareal på 180 m².



*Det højmiddelalderlige langhus. Hustomten var den eneste bevarede konstruktion i Nedersøparken.
Tegning: B. Ribert/L. Villadsen*

I et af stolpehullerne dukkede et lerkar frem, som var nedsat med bunden opad. Det handler om en såkaldt kuglepote af gråvare, der hører hjemme i anden halvdel af 1200-tallet og 1300-årene. Skår fra lignende kar dukkede op i flere andre stolpehuller og gruber, som befandt sig umiddelbart vest for langhustomten. Der er højst sandsynligt tale om bygningsrester her, men desværre var området afskåret af den førnævnte kabelgrøft og regnvandsbasinet i den sydvestlige feltgrænse, og i sydlig retning forhindrede et fredet læhegn en videre afdækning. Der kan meget vel være tale om samtidige konstruktioner, der har indgået i en højmiddelalderlig landbebyggelse. Om den velbevarede langhustomt repræsenterer en hoved- eller avlsbygning er uvist. Gårdsanlægget er interessant, da det bidrager til øget viden om Jels bys tidligste historie, som er meget tåget. Jels Voldsted, som er en 100 x 160 m stor borgbanke ved Jels Midtsø, nævnes muligvis i Kong Valdemars Jordebog fra 1231. Den omtales ”Jarlsæ”, og er senere af historikere blevet tilknyttet det



tidligmiddelalderlige sønderjyske jarledømme. Det er dog usikkert, om det virkelig er Jels Voldsted, kongen taler om. Arkæologiske undersøgelser ved lokaliteten har ikke fremdraget materiale, der kan dateres til før 1300-tallet. En senere kilde fra 1403 omtaler ”gården i Jels” som tilhørende Henneke Limbek på Tørning Slot ved Haderslev. Her er det med større sikkerhed Jels Voldsted, som nævnes. Hvilken rolle den nyfundne gård i Nedersøparken har spillet i forhold til Jels Voldsted og Jels By vides naturligvis ikke endnu.



*Kuglepotten fra langhuset i Nedersøparken. Kartypen blev hjemligt produceret i 1200- og 1300-tallet.
Foto: M.E. Poulsen*

Konklusion

Fundet af den omtrent 14.000 år gamle boplads er en klar sensation på landsbasis. Udover Nedersøparken kendes der blot 5 andre bopladser fra Hamburg-kulturen i Danmark, som fordeler sig i Sønderjylland, Sjælland og Lolland. Nord herfor kendes kulturperioden kun ud fra enkelte



løsfund. I Sydsverige er der indenfor de senere år undersøgt en håndfuld lokaliteter fra dette tidsrum. Rensdyrjægerkulturen er derudover kendt i Polen, Holland og ikke mindst Tyskland. Den systematiske undersøgelse i Nedersøparken har desuden understreget, hvor tilfældigt vi støder på bopladser fra ældre stenalder. De vil yderst sjældent give sig til kende i undergrunden, fordi sporene for længst er bortvasket – eller mere relevant for senistidens bopladser: man havde yderst sjældent behov for nedgravningsaktiviteter. Det er derfor vigtigt at være mere opmærksom på fundmateriale i den overliggende muldjord, især på lokaliteter ved søer og åer, hvor pladserne fra jægerstenalderen gerne samler sig.

Det middelalderlige gårdsanlæg har særlig betydning for lokalhistorien. Der vides meget lidt om Jels bys tidligste faser, og Nedersøparken har leveret den første velbevarede hustomt fra middelalderen i lokalområdet. I 2011 vil Museet på Sønderkov gennemføre en forundersøgelse i området umiddelbart syd for Nedersøparken i forbindelse med nye udstykninger til boliggrunde. Der er således mulighed for at finde endnu en middelalderbebyggelse. Dette område er meget leret, hvilket svækker forhåbningerne om endnu en jægerboplads, men udgravningen i Nedersøparken har i denne sammenhæng lært os at være mere observante end tidligere.

Udgravningsdata

Den systematiske undersøgelse i Nedersøparken fandt sted mellem den 1. april til 1. juni 2009 og den 3. august til 18. december 2009 samt den 14. april til 1. juni 2010.

I udgravningsfeltarbejdet deltog følgende personer i kortere eller længere perioder:

Arkæologistuderende Ann Catherine Gadd, Birgitte Ribert, Jakob Fink, Karen Fisker og Louise Villadsen samt museumstekniker Jacob Brønd (udgravningsleder på forundersøgelsen) og arkæolog Martin Egelund Poulsen (udgravningsleder på den systematiske undersøgelse)

Samtlige fyldskifter og feltgrænser blev indmålt med GPS og efterfølgende transformeret til MapInfo-filer, så alt plantegningsmateriale foreligger i digital form. GPS-indmåling og digitalisering blev udført af Louise Villadsen og Jacob Brønd

Vejen kommune har som bygherre finansieret undersøgelsen i henhold til Museumslovens § 27, stk. 4. Original og digital dokumentation samt alle arkæologiske fund er arkiveret ved Museet på Sønderkov, Sønderkovgårdsvej 2, 6650 Brørup (tlf. 75 38 38 66, www.sonderskov.dk)

Kontaktpersonen er: Hans Peter Due fra Vej, Park og Forsyning, Rådhuspassagen 3, 6600 Vejen, tlf. 79 96 05 88



Entreprenør på undersøgelsen er: Hans Frisesdahl a/s, Estrupvej 17, 6600 Vejen,
tlf. 75 36 07 43 og Henning Have a/s, Engvej 13A, 6600 Vejen, tlf. 75 36 29 11

SB nr: 166, Jels sogn

Stednr: 200204

Matrikelnr: 357 A, 1280, 1502

KUAS journalnr: FOR 2003-2122-0360

UTM-koordinater: UTM zone 32. Euref 89 x 513909 y 6134743

Rapporten er udarbejdet af

Martin Egelund Poulsen

Museet på Sønderskov

d. 6.december 2010



År f/e. Kristus	Perioder	Kulturgrupper	
2000	Historisk tid	Middelalder (1050-1536)	
1000		Vikingetid	
0	Jernalder	Germansk Jernalder	
		Romersk Jernalder	
		Føromersk Jernalder	
1000	Bronzealder	Yngre Bronzealder	
		Ældre Bronzealder	
2000	Bøndestenalder	Dolktid	
		Enkeltgravskultur	
3000		Jættestuetid	
		Tragt bægerkultur	
		Dyssetid	
4000	Jægerstenalder	Ertebøllekultur	
5000		Kystkultur	Kongemosekultur
6000			Maglemosekultur
7000		Rensdyrjægerkultur	Ahrensburgkultur
8000			Brommekultur
9000			Federmesserkultur
10.000			Hamburgkultur
11.000			
12.000			